

Algemene aannemers in de Belgische bouwsector (1870-1970)

Afbakening van de beroepsactiviteiten in een interprofessionele context¹

Jelena DOBBELS

Abstract

The turn of the twentieth century was a turning point for the Belgian construction sector. The emergence of general contractors enacted a re-examination of job responsibilities among general contractors, architects and engineers. This paper analyses how Belgian general contractors claimed their new position as organisers and executors of construction, and how they interacted with other construction actors. The analysis shows it took a long time to capture the gradual shift of tasks legally, started in the 1890s yet only finalized by the 1960s. This slow legislative adaptation gave rise to many conflicts on job responsibilities, yet also collaborative actions were undertaken. This allows us to conclude that general contractors, architects and engineers mainly engaged in conversation with each other in order to identify and outline their changing functions and responsibilities.

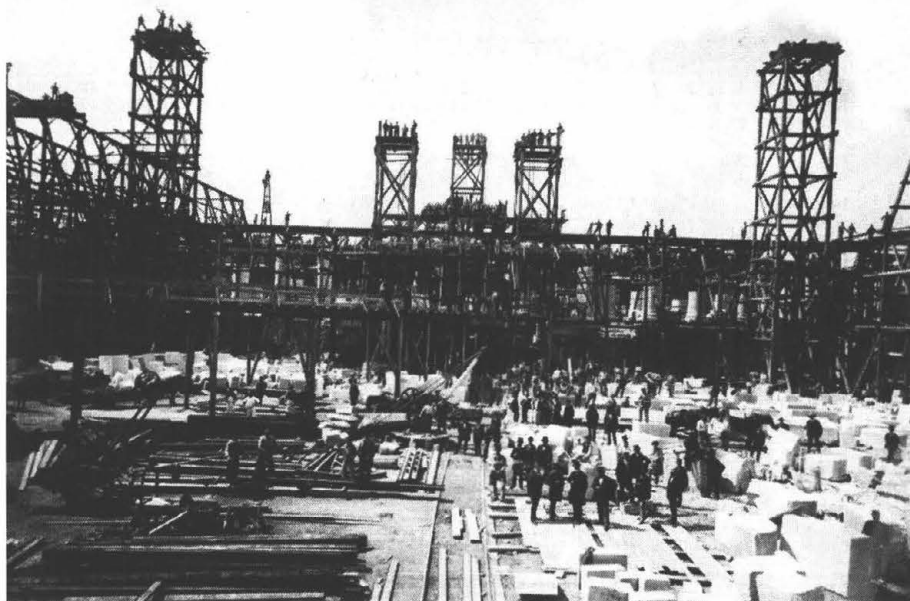
INLEIDING

De negentiende-eeuwse industrialisering zorgde samen met de Belgische onafhankelijkheid en de toegenomen aandacht voor publieke bouwprojecten voor een ware *boom* in de Belgische bouwsector. Dit resulteerde in een toename en schaalvergroting van zowel architecturale bouwprojecten als infrastructuurwerken. Vanaf de jaren 1830 kwamen er op initiatief van de Belgische overheid grote publieke werken tot stand zoals de uitbreiding van het Belgische wegennetwerk en de aanleg van de spoorlijnen.² De overheidsinveste-

¹ Dit artikel kadert in een recent afgerond doctoraatsonderzoek naar de professionalisering van Belgische algemene aannemers (1870-1970) onder begeleiding van Inge Bertels (VUB/UA), Ine Wouters (VUB) en Bernard Espion (ULB), dat gefinancierd wordt via het Strategic Research Program on Construction History van de Vrije Universiteit Brussel. (<http://www.vub.ac.be/ARCH/ae-lab/projects/groecier>) Ik wil Caroline Six van het Rijksarchief in België (RAB) graag bedanken voor de mogelijkheid om het bedrijfsarchief van *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils* te consulteren, hoewel het nog niet publiek toegankelijk was. Daarnaast wens ik ook de medewerkers te bedanken van de andere geraadpleegde (archieff)instellingen (Archieven van de Federatie van Algemene Bouwaannemers, Koninklijke Bibliotheek van België, Huis van Alijn) en ben ik de anonieme referenten van het tijdschrift dankbaar voor hun feedback.

² SIX en VAN DER HERTEN, 'Het voormalige Ministerie van Openbare Werken (1837-1990)', 474.

ringen in verkeersinfrastructuur zorgden voor een enorme ontwikkeling die België in de topgroep van meest ontwikkelde industriële landen plaatste aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.³ Net als in vele andere Europese landen ondergingen Belgische steden vanaf 1850 ook grote transformatieprojecten, waarbij stadsomwallingen en oude stadsdelen afgebroken werden, brede boulevards aangelegd werden als nieuwe circulatie-assen, vaak in combinatie met stedelijke verfraaiingswerken. In Brussel bijvoorbeeld speelde burgemeester Jules Victor Anspach (1829-1879) hierin een belangrijke rol. Tijdens zijn burgemeesterschap werd een ambitieus programma van publieke werken voorgesteld – dat ook fel besproken en gecontesteerd was – om de Brusselse binnenstad te transformeren met de overwelving van de Zenne (1867-1870), de transformatie van oude stadswijken als de Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuwwijk, de aanleg van onder meer de Anspachlaan en het Brouckèreplein en het optrekken van publieke gebouwen als het Justitiepaleis (1866-1883).⁴ De negentiende-eeuwse bevolkingsgroei en industrialisering zorgden daarnaast ook voor een toename van private bouwprojecten zoals woningen en ‘nieuwe’ gebouwentypologieën zoals warenhuizen, hotels, enz.⁵

Figuur 1: Bouw van het Brusselse Justitiepaleis (1866-1883). Anonieme foto. Albumen print, 1872. Herdruk in *Les Cahiers du C.I.D.E.P.*, 5, 51. Collectie Documentatiecentrum Brussel Stedenbouw en Erfgoed.

³ HANNES, ‘De staat als bouwheer in de negentiende eeuw’, 155.

⁴ RÖTTGER, ‘Capitol and Capital. Het ‘moment Anspach’ in de Brusselse urbanisatie en liberale politieke cultuur (1860-1880)’, 29, 31.

⁵ BERTELS, *Building the city. Antwerp 1819-1880*, 28.

Om dit steeds grotere aantal bouwprojecten goed te kunnen opvolgen, was er nood aan organisatorische efficiëntie waardoor het principe van aanbestedingen in de loop van de negentiende eeuw de norm werd voor publieke werken. In deze context vond ook een professionalisering van de bouwsector plaats, met de opkomst van ‘algemene aannemers’, aannemers die geleidelijk aan instonden voor de organisatie en uitvoering van volledige bouwprojecten door deze zelf uit te voeren of hiervoor samen te werken met onderaannemers maar wel zelf in te staan voor de coördinatie van het volledige project.⁶ Hoewel er vroegere voorbeelden van laat achttiende- of vroeg negentiende-eeuwse algemene aannemers te vinden zijn, moet de algemene opkomst van het beroep in België aan het einde van de negentiende eeuw gesitueerd worden, rond 1870. In deze periode zorgden de geschetste processen van economische ontwikkeling, industrialisering en verstedelijking immers voor structurele veranderingen in het bouwproces en ontwikkelingsmogelijkheden voor algemene aannemers. De opkomst van het beroep van algemene aannemer gaf aanleiding tot het herdefiniëren en herverdelen van het bestaande takenpakket tussen diverse bouwactoren als architecten, ingenieurs en algemene aannemers.

Deze negentiende- en twintigste-eeuwse bouwsector werd initieel vooral bestudeerd vanuit het standpunt van architecten, met een focus op hun positie en gerealiseerd oeuvre.⁷ In tweede instantie richtte historisch onderzoek over de Belgische bouwsector zich op de rol en positie van ingenieurs.⁸ Maar ook algemene aannemers verdienen aandacht omdat zij als uitvoerders op het terrein een zeer belangrijke rol speelden in de totstandkoming van bouwprojecten. Zij moesten technische oplossingen zoeken om het ontwerp te kunnen realiseren en stonden in voor de organisatie van steeds grotere bouwprojecten.⁹ Na verloop van tijd kwamen algemene aannemers dan ook prominenter in beeld als belangrijke bouwactoren. Aanvankelijk namen professionele aannemersverenigingen het initiatief voor publicaties die focusten op het ontstaan en de geschiedenis van verschillende lokale en nationale aannemersverenigingen.¹⁰ Vervolgens kregen deze bouwactoren meer aandacht in historisch on-

⁶ BERTELS, ‘Building Contractors in late-Nineteenth-century Belgium: from Craftsmen to Contractors’, 1.

⁷ VERPOEST, *Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis*. VAN LOO, *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*.

⁸ LINSSEN, *Engineers in Belgium 1830-1865. Archaeology of a Profession*. RAYMAEKERS, *Makers van een nieuwe wereld. De socioprofessionele geschiedenis van ingenieurs in België 1850-1914*.

⁹ FERGUSON en CHRIMES, *The Contractors*, 4.

¹⁰ Onder meer: INTERPROFESSIELE KAMER DER BOUWBEDRIJVEN VAN ZUID-WEST-VLAANDEREN, *50 jaar Interprofessionele Kamer der Bouwbedrijven van Zuid-West-Vlaanderen*. LOMBAERDE en DUSSENE, *Bouwen is leven, leven is bouwen: jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf*. NATIONALE CONFEDERATIE VAN HET BOUWBEDRIJF, *De Bouwnijverheid. Studies uitgegeven ter gelegenheid van de 20ste verjaardag*. VANDENDORPE, *Steen op Steen, 1947-1997. 50 jaar Kamer van het Bouwbedrijf Brugge*. VEESTRAETEN, *Steen voor steen. Bouwen voor morgen. Confederatie Bouw Oost-Vlaanderen na 1945*. VENSTERMANS, ‘De aannemer en zijn beroepsorganisatie’. VENSTERMANS, *Tachtig jaar beroepsorganisatie van het bouwbedrijf te Antwerpen, 1874-1954*.

derzoek, dat vooral de opkomst van deze beroepsgroep op het einde van de negentiende eeuw belichtte,¹¹ inging op hun rol in de introductie en toepassing van nieuwe materialen en technieken,¹² of hun betrokkenheid schetste bij specifieke (stedelijke) bouwprojecten.¹³ De laatste jaren werd de ontwikkeling van de beroepsgroep van Belgische algemene aannemers op lange termijn bestudeerd,¹⁴ werden de eerste cases van specifieke aannemersbedrijven onderzocht,¹⁵ en werd de problematiek van aannemersarchieven op de agenda geplaatst om onderzoek naar aannemersbedrijven te stimuleren.¹⁶ Hierdoor neemt de kennis over deze bouwactoren toe en wordt het mogelijk om hun positie in de bredere Belgische bouwsector te schetsen.

Deze bijdrage zal daarom specifiek ingaan op de afbakening van het takenpakket van Belgische algemene aannemers en hun interactie met andere bouwactoren als architecten en ingenieurs. Er werd bewust geopteerd voor een langetermijnperspectief (1870-1970) om geleidelijke veranderingen te kunnen schetsen. De tijdsafbakening werd bepaald op basis van belangrijke momenten in de geschiedenis van Belgische algemene aannemers. In de jaren 1870 startte hun professionaliseringsproces met de oprichting van de eerste professionele algemene aannemersverenigingen, en een eeuw later, in 1970, was hun positie in de Belgische bouwsector wettelijk erkend en bevestigd via de Vestigingswet voor aannemers (1964). Er werd geopteerd voor een nationaal onderzoekskader, dat wel breder ingebed werd in internationale literatuur.

Om het veranderende takenpakket van Belgische algemene aannemers in kaart te brengen, werden zeer diverse bronnen geraadpleegd. Ten eerste gaat het om archiefdocumenten van de nationale algemene aannemersvereniging *Fédération des Entrepreneurs*, die opgericht werd in 1880 en na een aantal naamswijzigingen nog steeds bestaat als de Federatie van Algemene Bouwaannemers (FABA), een onderdeel van de Confederatie Bouw. Het archief van deze beroepsvereniging omvat onder meer jaarboeken, verslagen van vergaderingen, rapporten van (inter)nationale congressen, maar ook professionele tijdschriften die als spreekbuis van de algemene aannemersvereniging fungeerden zoals *La Chronique des Travaux Publics* (1877-1970),

¹¹ BERTELS, 'Building Contractors in late-Nineteenth-century Belgium: from Craftsmen to Contractors'.

¹² VAN DE VOORDE, *Bouwen in beton in België. Samenspel van kennis, innovatie en experiment*. VAN DE VOORDE, BERTELS en WOUTERS, *Post-war building materials in housing in Brussels 1945-1975*.

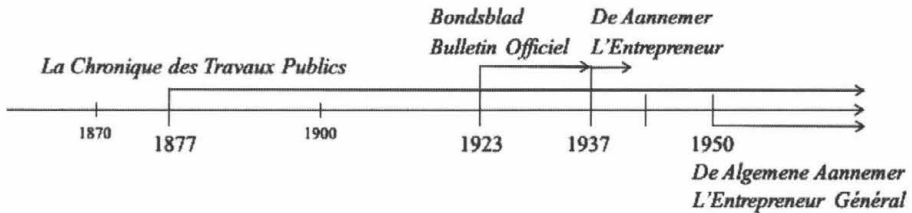
¹³ Onder meer: DEMEY, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier. I. Du voûtement de la Senne à la jonction Nord-Midi*, 55. Voor een vollediger historiografisch overzicht: BERTELS, 'Construction History in Belgium (2004-2014). From Attas zo Zastavni'.

¹⁴ DOBBELS, BERTELS en WOUTERS, 'The professionalisation of Belgian general contractors (1877-1914): an analysis of the construction journal *La Chronique des Travaux Publics, du Commerce et de l'Industrie*'. DOBBELS en BERTELS, 'General contractors on site. Contractors' discourses on their position and organization, Belgium 1874-1958'.

¹⁵ Onder meer: ESPION, 'The Beginnings of the Blaton Company: From the Trade of Construction Materials to Established Contractor in Belgium, 1865-1914'.

¹⁶ DOBBELS, *Aannemersarchieven, een belangrijke bron voor de monumentenzorg- en erfgoedsector*.

Bondsblad/*Bulletin Officiel* (1923-1936), *De Aannemer/L'Entrepreneur* (1937-1941) en *De Algemene Aannemer/ L'Entrepreneur Général* (1950-1970).¹⁷

Figuur 2: Tijdslijn met publicatieperiode van de verschillende professionele algemene aannemerstijdschriften, die als spreekbuis van de nationale algemene aannemersvereniging fungeerden.

Een analyse van deze beroepstijdschriften en archiefdocumenten gelieerd aan de nationale algemene aannemersvereniging maakte duidelijk wat Belgische algemene aannemers onder hun beroepsactiviteiten begrepen en hoe ze deze trachtten af te bakenen ten opzichte van andere bouwactoren als architecten en ingenieurs. Dit werd aangevuld met een analyse van wetten, koninklijke en ministeriële besluiten en andere regelgeving over de beroepsafbakening van algemene aannemers die gepubliceerd werd in het Belgisch Staatsblad/*Moniteur Belge* om na te gaan in hoeverre algemene aannemers er in slaagden om hun gewenste beroepsafbakening wettelijk vast te leggen. Ten derde werd ook bedrijfsarchief van het algemene aannemersbedrijf *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils* (1878-2000) geraadpleegd om op het niveau van een concrete casus na te gaan in hoeverre de wettelijke beroepsafbakening tussen algemene aannemers, architecten en ingenieurs in de praktijk gevolgd werd. Via een gedetailleerde analyse van deze diverse bronnen werd getracht de beroepsafbakening van Belgische algemene aannemers voor de periode 1870-1970 zo breed mogelijk in beeld te brengen. Via hun beroepsvereniging trachtten algemene aannemers hun beroep af te bakenen door aan te geven wat wel en niet onder hun beroepsactiviteiten viel, door beroepsvoorwaarden te introduceren en door dit wettelijk te laten verankeren. Aangezien er in de dagelijkse praktijk veel samenwerking was met architecten en ingenieurs, moet ook hun veranderende werkcontext geschetst worden om de beroepsafbakening van algemene aannemers te kunnen kaderen.

¹⁷ Voor een uitgebreide methodologische omschrijving van de tijdschriftanalyse, zie: DOBBELS en BERTELS, 'General contractors on site. Contractors' discourses on their position and organization, Belgium 1874-1958', 114-120.

DEFINIËREN VAN HET TAKENPAKKET

Het takenpakket van algemene aannemers kan niet losgekoppeld worden van dat van architecten en ingenieurs. De negentiende eeuw werd dan ook omschreven als “*l'époque des grands travaux, issus de la science de l'ingénieur et du talent de l'architecte que l'entrepreneur concilie par la réalisation*”.¹⁸ Het takenpakket van deze drie bouwactoren onderging in de negentiende eeuw grondige aanpassingen, waarbij hun professionele focus soms gereoriënteerd werd en ze ook hun positie ten opzichte van elkaar moesten herzien. Deze herverdeling van taken in het bouwproces was een veelbesproken thema in de algemene aannemerstijdschriften.

In het begin van de negentiende eeuw waren architecten traditioneel betrokken bij het volledige bouwproces, van het ontwerp tot de uitvoering en de voltooiing ervan. Maar in de tweede helft van de eeuw werd hun focus geleidelijk aan herleid naar het ontwerp en de supervisie van de steeds grotere bouwprojecten, en stootten ze de uitvoering als het ware af naar algemene aannemers. Architectuurverenigingen als de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* (SCAB) stelden dat een architect zich moest gedragen als een *architecte-artiste*, en de commerciële en handelspraktijken moest overlaten aan algemene aannemers, om op een objectieve manier een raadsman te kunnen zijn voor de bouwheer.¹⁹ Artikels uit de aangehaalde algemene aannemerstijdschriften en architectuurtijdschriften als *l'Emulation* (1874-1939), het orgaan van de SCAB, maken inderdaad duidelijk dat architecten gedetailleerde ontwerpplannen maakten en instonden voor het opstellen van de bestekken (*cahier des charges*) die bij aanbestedingen gebruikt werden. Daarnaast fungeerden architecten ook als supervisors en controleerden ze het werk van algemene aannemers, vooraleer er werd overgegaan tot de betaling van het project.²⁰ Concrete projecten van algemene aannemersbedrijven als *Blaton* en *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils* geven inderdaad aan dat de architect de werken superviseerde en zo als tussenpersoon optrad tussen de bouwheer en de algemene aannemer. De algemene aannemer correspondeerde regelmatig met de architect over de opvolging van de werken, om data af te spreken voor een inspectie ter plaatse, maar ook over de betalingen aangezien die gebeurden “*sui-avant l'avancement des travaux et l'avis de l'architecte*”.²¹ Dit zorgde soms voor spanningen tussen de algemene aannemer en de architect, wanneer die laatste ontevreden was over de uitvoering en zijn fiat niet gaf voor betaling, of

¹⁸ ‘Le banquet de la fédération’, *La Chronique des Travaux Publics*, 3 mei 1908.

¹⁹ ‘La Ligue du bâtiment’, *La Chronique des Travaux Publics*, 22 februari 1903.

²⁰ ‘Nos consultations’, *Bulletin Officiel*, 1 oktober 1928. ‘Rechtskwesties. Burgerlijke rechtbank van Kortrijk’, *Bondsblad*, 15 januari 1932.

²¹ RAB, Bedrijfsarchief *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils*, Brieven, 1928-1929, 93. 1929-1930, 15. 1931-1933, 397. DEVOS, ‘Building Prestige: Victor Horta’s Palais des Beaux-Arts (1922-8) as Blaton’s breakthrough for building in reinforced concrete in Belgium’, 388.

wanneer de architect de werken niet tijdig beoordeelde en dit tot vertragingen leidde in de betalingen van de opdrachtgever aan de algemene aannemer.

Algemene aannemers namen vanaf de jaren 1870 steeds meer de volledige uitvoering van bouwprojecten op zich. De voorzitter van de Belgische algemene aannemersvereniging gaf aan hoe de algemene aannemer tot een goede uitvoering van een project moest komen. Hij moest inzicht hebben in de bestekken en calculatiemethodes om zijn offerte op te stellen. Daarvoor moest hij algemene kennis bezitten van materialen en bouwtechnieken, van wettelijke bepalingen voor publieke en private werken, moest hij een correct contract kunnen opstellen, een goede planning kunnen maken en een bouwwerf kunnen organiseren.²² Er ging dus een heel proces vooraf aan de eigenlijke uitvoering van bouwprojecten.

De negentiende eeuw bracht omwille van ontwikkelingen van nieuwe materialen (zoals ijzer en staal maar vooral gewapend beton) en bouwtechnieken ook de opkomst van een derde protagonist, de ingenieur. Niet enkel bij infrastructuurprojecten (voor publieke opdrachtgevers) maar ook bij andere (grote) bouwprojecten (zowel voor publieke als private opdrachtgevers) kwam er meer nadruk op structurele berekeningen, die de ingenieur voor zijn rekening nam. In België was er op basis van de opleiding een opdeling tussen burgerlijk ingenieurs, die vooral voor de overheid werkten als zogenaamde ‘staatsingenieurs’ en focusten op infrastructuurwerken, en ingenieurs die in de industrie werkten (*ingénieurs techniciens*), in ingenieursfirma’s of in (grote) algemene aannemersbedrijven.²³ Zo had *Blaton* een eigen ingenieursdienst, terwijl de kleinere firma *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils* geen ingenieurs in dienst had.²⁴

Deze nieuwe taakafbakening leidde tot spanningsvelden tussen de verschillende actoren – over de precieze taken, verantwoordelijkheden en daaraan gekoppelde aansprakelijkheid – en werd door de algemene aannemers dan ook veelvuldig besproken, onder meer tijdens het internationaal congres dat ze in 1905 in Luik organiseerden.²⁵ De aangepaste beroepsafbakeningen conflicteerden immers met het toenmalige wettelijk kader, de *Code Civil* of *Code Napoléon*, die dateerde van 1804 en de ‘oude’ werkrelaties omschreef.²⁶ Daarom trachtten zowel ingenieurs, architecten als algemene aannemers vanaf de jaren 1870 een nieuw wettelijk kader te bekomen dat hun beroep en bijhorend takenpakket afbakende. De geleidelijke totstandkoming daarvan in de periode

²² ‘Landelijk Congres van het Bouwbedrijf en de Openbare Werken’, *De Aannemer*, 1 december 1937.

²³ RAYMAEKERS, *Makers van een nieuwe wereld. De socioprofessionele geschiedenis van ingenieurs in België 1850-1914*, 82-95.

²⁴ DEVOS, ‘Building Prestige: Victor Horta’s Palais des Beaux-Arts (1922-8) as Blaton’s breakthrough for building in reinforced concrete in Belgium’, 396.

²⁵ ‘Premier congrès Internationale de l’industrie du bâtiment et des travaux publics,’ *La Chronique des Travaux Publics*, 24 september 1905.

²⁶ ‘Nos architectes’, *La Chronique des Travaux Publics*, 7 december 1885.

1890-1960 bepaalde in grote mate de interprofessionele relaties tussen de Belgische bouwactoren in de negentiende en twintigste eeuw.

WETTELIJKE OMKADERING VAN BEROEPSVOORWAARDEN

De ingenieurs bekwamen als eersten een preliminair wettelijk kader, dat geen echte beroeps- of taakomschrijving inhield, maar wel diplomavooraarden stelde voor ingenieurs die voor de overheid wilden werken en zo een eerste beroepsafbakening inhield. In 1890 werden de academische graden van ingenieur beschermd voor burgerlijk ingenieurs. Die moesten een ingenieursdiploma behaald hebben om als staatsingenieur aan de slag te kunnen.²⁷ In 1938 werd de ingenieurstitel ook beschermd voor ingenieurs die in de industrie werkten, waardoor het beroep van ingenieur volledig wettelijk beschermd en afgebakend was.²⁸ De afbakening van het ingenieursberoep was dus gelinkt aan de universitaire opleiding en het bijhorende diploma. Algemene aannemers- en architectenverenigingen volgden deze wettelijke aanpassingen nauwkeurig op en rapporteerden hierover aan hun leden omdat zij nog geen aangepast wettelijk kader hadden en de afbakening van het ingenieursberoep directe gevolgen had voor de interprofessionele samenwerkingen. Zo benadrukten architecten bijvoorbeeld dat ingenieurs hen mochten adviseren over de keuze van materialen en calculatieaspecten, maar dat het ontwerp duidelijk hun taak moest blijven.

Zoals vermeld, waren architecten vanaf het einde van de negentiende eeuw verantwoordelijk voor het ontwerp en de supervisie van de steeds grotere en complexere bouwprojecten. Er bestond echter nog geen wettelijk kader dat het ontwerp exclusief aan architecten koppelde, waardoor in de praktijk ook ingenieurs en algemene aannemers ontwerptaken op zich namen.²⁹ Zo laten projectdossiers van de Brusselse *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils* bijvoorbeeld zien dat de algemene aannemer in de eerste decennia van de twintigste eeuw geregeld zelf instond voor de ontwerpplannen van (kleinere) projecten waarvan de firma ook de uitvoering deed.³⁰ Architecten trachtten dit te verhinderen door te eisen dat enkel houders van het diploma van architect het

²⁷ Er werd al een universiteitsopleiding voor burgerlijk ingenieurs georganiseerd in België vanaf 1836. Vanaf 1838 hadden de Rijksuniversiteiten een monopolie in het opleiden van toekomstige staatsingenieurs, ingenieurs die in overheidsdienst werkten. Deze exclusiviteit eindigde in 1890 met de wet op de toepassing van de academische graden, wanneer ook ingenieursopleidingen aan andere universiteiten erkend werden. LINSSEN, *Engineers in Belgium 1830-1865. Archaeology of a Profession*, 284.

²⁸ Er bleef wel een duidelijk onderscheid tussen burgerlijk ingenieurs en *ingénieurs techniciens*. BRION, 'La querelle des ingénieurs en Belgique', 261-268.

²⁹ Burgerlijk ingenieurs die voor de overheid werkten, bijvoorbeeld voor het Departement van Bruggen en Wegen, waren bijvoorbeeld betrokken bij het ontwerp van publieke infrastructuurprojecten, omdat het ontwerp en de berekening van dergelijke projecten vaak nauw samenhingen. 'Droits et obligations professionnels', *La Chronique des Travaux Publics*, 13 juni 1917.

³⁰ RAB, Bedrijfsarchief *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils*, Registre des Comptes, 1895-1899.

beroep zouden kunnen uitoefenen. Officieel moest het verplichte architectendiploma voldoende artistieke en wetenschappelijke ontwerpknis bieden maar architecten trachtten op deze manier vooral een monopolie op ontwerpen te verzekeren. Deze thematiek werd vanaf 1872 op de agenda geplaatst door de SCAB maar werd ook bediscussieerd door de algemene aannemersvereniging omdat de totstandkoming van dergelijke wetgeving rechtstreekse gevolgen zou hebben voor de vele *architectes-entrepreneurs* die tot dan beide beroepen combineerden en zowel instonden voor het ontwerp als de uitvoering van bouwprojecten.³¹ (Figuur 3)

Figuur 3: Visitekaartje van J.J. Soudan-Versturme, één van de negentiende-eeuwse architectes-entrepreneurs die zowel instonden voor het ontwerp als de uitvoering van bouwprojecten. Collectie Huis Van Alijn, nr. 1980-223-104-001.

Ondanks het protest van de Belgische algemene aannemers, slaagden de architecten er in 1936 en 1939 in om de uitoefening van hun beroep aan specifieke diplomavooraarden te koppelen en zo het monopolie op het ontwerp van bouwprojecten naar zich toe te trekken.³² De architectenvereniging was hierbij

³¹ 'Nos architectes', *La Chronique des Travaux Publics*, 17 december 1911.

³² Meer specifiek via het Koninklijk Besluit van 5 mei 1936 over het diploma van architect en de wet van 20 februari 1939 over de wettelijke bescherming van de titel van het beroep van architect. WILLEM, *Historische analyse van een architectuurtijdschrift K MBA. Maandblad van de Koninklijke Maatschappij Der Bouwmeesters van Antwerpen, 1930-1938*, 132.

een drijvende kracht. Zo werden verschillende passages, door de SCAB al in 1882 geformuleerd, bijna letterlijk overgenomen in de wet van 1939. Die stipuleerde dat “*nul ne peut porter le titre d'architecte, ni en exercer la profession, s'il ne possède pas un diplôme établissant qu'il a subi avec succès les épreuves requises pour l'obtention de ce diplôme*”.³³ Deze wetten verboden de combinatie van ontwerp en uitvoering in één persoon of firma.³⁴ Er zijn echter projecten bekend waarbij algemene aannemers zoals *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils* ook na 1939 betaald werden voor het ontwerp van plannen en het indienen van bouwaanvragen.³⁵ Aangezien de implementatie van de ‘architectenwet’ van 1939 tot op heden nog niet systematisch onderzocht werd, is het moeilijk om hier een accuraat beeld over te schetsen. Bijkomend onderzoek naar deze wet kan nieuwe inzichten aanreiken over het erkenningsproces voor architecten en de gehanteerde criteria, en kan daardoor meer duidelijkheid brengen in deze ‘overgangsfase’ waarin het beroep van architect een duidelijke taakafbakening kreeg.

Dit had ook rechtstreekse gevolgen voor de algemene aannemers. Hoewel de *Fédération des Entrepreneurs* al sinds de jaren 1880 het omschrijven van het takenpakket van algemene aannemers op de voorgrond plaatste, focuste ze de eerste decennia vooral op het bestuderen van en protesteren tegen reglementeringen en wetsvoorstellen van de Belgische architecten en ingenieurs. Pas vanaf de jaren 1930 voelden algemene aannemers de noodzaak om ook actief te pleiten voor een wettelijke verankering van hun eigen beroepsgroep. Ze opperden het idee van een beroepsbescherming voor het eerst in 1932, wanneer ze de Zwitserse aannemersreglementering bespraken.³⁶ De Belgische algemene aannemers waren vooral lovend over de praktijkgerichtheid van het Zwitserse ‘aannemersexamen’. Toekomstige aannemers moesten er via een examen immers bewijzen dat ze een atelier konden organiseren, dat ze prijsinzicht hadden en degelijke berekeningen konden maken. De aannemers moesten daarbij minstens drie jaar praktijkervaring in de bouwsector kunnen voorleggen.³⁷ Het idee van een gelijkaardige Belgische algemene aannemersbescherming werd voor het eerst expliciet vermeld in 1940, in het tijdschrift *De Aannemer*. Dit pleidooi voor beroepsbescherming was niet enkel ingegeven door externe factoren – als reactie op de wettelijke afbakening van het ingenieurs- en architectenberoep in de jaren 1930 – maar ook door interne factoren: algemene aannemers wilden een beroepskwalificering invoeren om hun eigen beroep te ‘zuiveren’. De algemene economische depressie van de jaren 1930 liet zich vanaf 1936 immers ook voelen in de Belgische bouwsec-

³³ MARTINY, ‘La Société Centrale d’Architecture de Belgique depuis sa fondation (1872-1972)’, 87.

³⁴ BERTELS, *Building the city. Antwerp 1819-1880*, 174.

³⁵ RAB, Bedrijfsarchief *Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils, Factures 1936-1938*, 300.

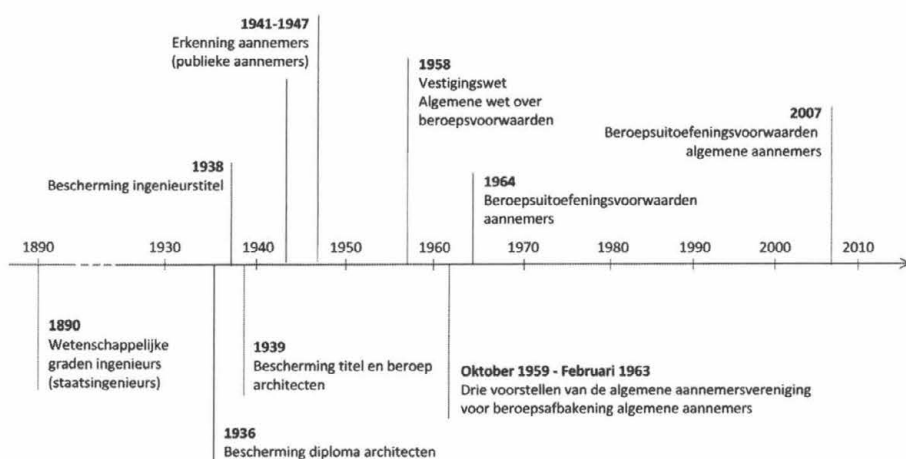
³⁶ ‘Bondsraad vergadering van October 26, 1932’, *Bondsblad*, 1 december 1932.

³⁷ ‘De bescherming van den aannemerstitel in Zwitserland’, *Bondsblad*, 1 maart 1935.

tor.³⁸ Er schreven bij aanbestedingen steeds meer onervaren algemene aannemers in met (onrealistisch) lage offertes waardoor er enorme concurrentie ontstond met algemene aannemers die wel correcte prijzen opmaakten. Degene met de laagste offerteprijs kreeg het project toegewezen, dat vaak niet uitvoerbaar bleek, waardoor de algemene aannemer overkop ging tijdens de uitvoering, het project onafgewerkt bleef en hun beroep een slechte naam kreeg. De Belgische algemene aannemersvereniging hoopte met een beroepskwalificering dergelijke ‘ongeschikte’ algemene aannemers af te weren zodat het beroep van algemene aannemer opgewaarderd zou worden.³⁹ De *Fédération des Entrepreneurs* bestudeerde internationale voorbeelden als de Zwitserse regelgeving maar ook Duitse en Italiaanse pogingen om het beroep wettelijk te beschermen.⁴⁰

‘ERKENNING DER AANNEMERS’

Net als bij de ingenieurs verliep de wettelijke omkadering voor algemene aannemers in twee stappen, met een eerste reglementering voor de publieke bouwcontext (1941 en 1947) die nadien werd uitgebreid voor private bouwprojecten (1964). In 1941 werd een eerste besluitwet uitgevaardigd, die in naoorlogse context licht aangepast werd (1947).⁴¹

Figuur 4: Contextualisering totstandkoming wetgeving Belgische algemene aannemers.

³⁸ BUYST, ‘Een economisch-historische benadering van de Belgische bouwsector’, 167.

³⁹ ‘De XVe wederlandsche conferentie der bouwbedrijven en openbare werken, Rome, April 19-23, 1933 (vervolg)’, *Bondsblad*, 1 juni 1933.

⁴⁰ ‘Gelezen en aangestreept in de kranten en tijdschriften van hier en elders. Italië – De voorbereiding van het Meesterschap en van de Arbeiders’, *De Aannemer*, 15 november 1939.

⁴¹ Besluitwetten van 22 februari 1941 en 3 februari 1947 ‘Houdende regeling van de erkenning der aannemers’, *Belgisch Staatsblad*, 12 februari 1947.

Deze regelgeving hield geen echte taakomschrijving in, maar moest aan de overheid voldoende garanties bieden voor de uitvoering van publieke werken. Wanneer publieke bouwprojecten een bepaald bedrag overstegen, konden ze enkel uitgevoerd worden door erkende aannemers. Die erkenning kon verkregen worden in verschillende categorieën, gebaseerd op de activiteiten en specialisaties, en klassen, gebaseerd op de financiële capaciteiten van de aannemer. Dit 'kwaliteitslabel' voor aannemers van publieke werken bood nog geen concrete beroepsafbakening, maar zorgde er wel voor dat de aangehaalde "ongebreedelde concurrentie tussen eerlijke aannemers en speculanten" op gebied van publieke bouwprojecten een halt werd toegeroepen. Daarnaast introduceerde de erkenning ook een aantal competentiecriteria die in latere regelgeving zou terugkomen. Aannemers werden beoordeeld op hun technische en financiële capaciteiten, middelen (materieel én geschoold personeel), eerder uitgevoerde projecten en deontologie.⁴²

Hoewel de Belgische algemene aannemersvereniging deze eerste regelgeving voor publieke werken positief onthaalde, pleitte ze bij de overheid op geregelde tijdstippen voor een algemenere wettelijke omkadering die een duidelijke beroepsafbakening inhield en ook voor private werken van toepassing zou zijn. Zoals vermeld, haalden ze dit in 1940 voor het eerst expliciet aan. Ze plaatsten dit na Wereldoorlog II opnieuw op de agenda door een aantal vertegenwoordigers en senatoren aan te schrijven, wat in de jaren 1950 tot een aantal wetsvoorstellen leidde die als basis dienden voor de zogenaamde Vestigingswet.⁴³

VESTIGINGSWET ALS CONTEXT VOOR DE INTRODUCTIE VAN BEROEPSUITOEFENINGSVOORWAARDEN

Vanaf december 1958 maakte deze wet het mogelijk om beroepsvoorwaarden te introduceren waaraan nieuwe 'beoefenaars' van een beroep moesten voldoen vooraleer ze zich konden vestigen.⁴⁴ In de periode oktober 1959 – februari 1963 diende de Belgische algemene aannemersvereniging drie voorstellen in, wat in november 1964 resulteerde in de introductie van beroepsuitoefeningsvoorwaarden voor aannemers.⁴⁵ De algemene aannemersvereniging benadrukte dat er in veel andere landen al beroepsvoorwaarden voor algemene

⁴² 'De erkenning der aannemers', *De Aannemer*, 1 en 15 november 1940.

⁴³ 'Bij het begin van het 14de landelijk congres. Het brevet van de algemene aannemer', *De Algemene Aannemer*, nr. 5, mei 1963.

⁴⁴ Wet van 24 december 1958 'Waarbij beroepsuitoefeningsvoorwaarden kunnen worden ingediend in de ambachtsondernemingen, de kleine en middelgrote handelsondernemingen en de kleine nijverheidsondernemingen', *Belgisch Staatsblad*, 11 januari 1959.

⁴⁵ Koninklijk Besluit van 21 november 1964 'Tot bepaling van de voorwaarden tot uitoefening van de beroeps werkzaamheid van aannemer van metsel- en betonwerken in de kleine en middelgrote handels- en ambachtsondernemingen', *Belgisch Staatsblad*, 24 december 1964.

aannemers bestonden en concludeerde dat er een Belgisch wettelijk kader nodig was om er enerzijds voor te zorgen dat Belgische algemene aannemers voldoende gekwalificeerd waren en anderzijds te vermijden dat ongekwalificeerde buitenlandse algemene aannemers in de Belgische bouwsector aan de slag zouden gaan.⁴⁶ In tegenstelling tot ingenieurs en architecten koppelden Belgische algemene aannemers hun beroep niet aan een specifiek diploma. Ze focusten op de beroepskennis die verworven moest worden, maar hechtten minder belang aan de manier waarop dit gebeurde, via een bepaalde opleiding of op de werkvloer. De algemene aannemers benadrukten inderdaad het belang van praktijkervaring omdat ze instonden voor de uitvoerende aspecten van het bouwbedrijf.

De wet van 1964 bood hen een geüpdatet wettelijk kader waardoor ze naar samenwerking met architecten en ingenieurs toe zekerder in hun schoenen stonden. Toch bleef een volledige omschrijving van hun takenpakket uit, aangezien enkel de uitvoerende aannemerstaken omschreven werden en hun coördinerende functie niet vermeld werd. Pas in 2007 kwam daar verandering in, wanneer wettelijk vastgelegd werd dat algemene aannemers zowel instaan voor de coördinatie als de uitvoering van bouwprojecten. Daarom werden bijkomende eisen gesteld qua beroepskennis. Algemene aannemers, die naast de uitvoering ook de coördinatie op zich nemen, moeten dezelfde kennis hebben als 'gewone' (uitvoerende) aannemers, maar moeten bijkomend aantonen dat ze kennis hebben van management-, plannings- en coördinatie technieken van de verschillende takken van de bouwsector.⁴⁷ De algemene aannemersvereniging kon eindelijk vol trots melden dat de toegang tot het beroep van algemene aannemer gereguleerd was.⁴⁸

CONCLUSIE

De opkomst van algemene aannemers leidde vanaf 1870 tot een herdefiniëring van het takenpakket in de Belgische bouwsector. Hoewel de Belgische algemene aannemers via de *Fédération des Entrepreneurs* al vanaf 1880 pleitten voor een afbakening van hun takenpakket, werd dit pas na een zeer lange periode bereikt, met een eerste reglementering in de jaren 1940, en een concrete beroepsafbakening in 1964 en 2007. In deze periode van wettelijke ambiguïteit trachtten algemene aannemers hun beroep af te bakenen in de praktijk,

⁴⁶ Verzoekschrift van 15 oktober 1959 'Over de minimum beroepsuitoefeningsvoorwaarden van aannemer van metsel- en betonwerken en van de algemene aannemer van openbare en private werken', *Belgisch Staatsblad*, 15 december 1959.

⁴⁷ Koninklijk Besluit van 29 januari 2007 'Betreffende de beroepsbekwaamheid voor de uitoefening van zelfstandige activiteiten van het bouwvak en van de elektrotechniek, alsook van de algemene aanneming', *Belgisch Staatsblad*, 27 februari 2007.

⁴⁸ 'De toegang tot het beroep van algemeen aannemer', *Nieuwsbrief FABA*, augustus 2014.

onder meer door de regelgeving voor publieke werken ook toe te passen voor private werken. De analyse maakt duidelijk dat de Federatie van Algemene Bouwaannemers en haar voorlopers een belangrijke rol speelden in de introductie van beroepsuitoefeningsvoorwaarden voor algemene aannemers. Zo zetelt de Belgische algemene aannemersvereniging samen met de overheid in de Erkenningscommissie, die oordeelt over de erkenning van aannemers voor publieke werken, en stond ze via verschillende wetsvoorstellen aan de wieg van de huidige regelgeving. Er zijn parallellen te trekken met de Belgische architecten, waar de beroepsvereniging ook bepalend was in de totstandkoming van de bescherming van het beroep. Het proces van wettelijke omkadering is dan weer vergelijkbaar met de Belgische ingenieurs, aangezien er in beide gevallen een eerste, beperkte, regulering werd ingevoerd met betrekking tot overheidsgerelateerde interactie (publieke werken) en er nadien een uitbreiding volgde die een bredere beroepsafbakening inhield. Toch zijn er ook verschillen in het wettelijk kader van de drie Belgische bouwactoren. Terwijl architecten en ingenieurs de uitvoering van hun beroep koppelden aan een specifieke (universiteits)opleiding en een bepaald diploma, focusten algemene aannemers eerder op de beroepskennis die moest verworven worden maar was het minder belangrijk of dit via formele educatie of op de werkvloer gebeurde.

De analyse maakt duidelijk dat het verschillende decennia duurde vooraleer de wetgeving tot stand kwam. Het blijkt een solide wetgevend kader dat sindsdien een aantal updates kreeg, maar waarbij de Erkenningswet en Vestigingswet vandaag de dag nog steeds de wettelijke omkadering vormen voor Belgische algemene aannemers.

BIBLIOGRAFIE

- Bertels, I., *Building the city. Antwerp 1819-1880*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KULeuven, 2008.
- Bertels, I., 'Building Contractors in late-Nineteenth-century Belgium: from Craftsmen to Contractors', *Construction History*, 26, 2011, 1-18.
- Bertels, I., 'Construction History in Belgium (2004-2014). From Attas to Zastavni', in R. Carvais e.a. (Red.), *L'Histoire de la construction. Un Méridien européen/ Construction History. A European Meridian*, Paris, Association francophone d'histoire de la construction, 2015, 25-48.
- Brion, R., 'La querelle des ingénieurs en Belgique', in A. GRELON (Red.), *Les ingénieurs de la crise. Titre et profession entre les deux guerres*, Paris, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1986, 255-270.
- Demey, T., *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier. 1. Du voûtement de la Senne à la jonction Nord-Midi*, Paul Legrain/Editions CFC, Brussel, 1990.
- Devos, R., 'Building Prestige: Victor Horta's Palais des Beaux-Arts (1922-8) as Blaton's breakthrough for building in reinforced concrete in Belgium', in J. Campbell

- e.a. (Red.), *Building Histories. The Proceedings of the Fourth Conference of the Construction History Society*, Cambridge, Construction History Society, 2017, 387-398.
- Dobbels, J., I. Bertels en I. Wouters, 'The professionalisation of Belgian general contractors (1877-1914): an analysis of the construction journal *La Chronique des Travaux Publics, du Commerce et de l'Industrie*', in J. Campbell e.a. (Red.), *Further Studies in the History of Construction. The proceedings of the Third Annual Conference of the Construction History Society*, Cambridge, University Press, 2016, 309-320.
- Dobbels, J., *Aannemersarchieven, een belangrijke bron voor de monumentenzorg- en erfgoedsector*, onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Antwerpen, 2017.
- Dobbels, J. en I. Bertels, 'General contractors on site. Contractors' discourses on their position and organization, Belgium 1874-1958', in C. Rauhut en E.-C. Heine (Red.), *Producing non-simultaneity: Construction Sites as Places of Progressiveness and Continuity*, Londen, Routledge, Taylor & Francis Group, 2018, 113-137.
- Espion, B., 'The Beginnings of the Blaton Company: From the Trade of Construction Materials to Established Contractor in Belgium, 1865-1914', in J. Campbell e.a. (Red.), *Building Histories. The Proceedings of the Fourth Conference of the Construction History Society*, Cambridge, Construction History Society, 2017, 295-306.
- Ferguson, H. en M. Chrimes, *The Contractors*, Londen, ICE Publishing, 2013.
- Hannes, J., 'De staat als bouwheer in de negentiende eeuw', in J. Claes (Red.), *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tielt, Lannoo, 1990, 143-161.
- Interprofessionele Kamer der Bouwbedrijven van Zuid-West-Vlaanderen, *50 jaar Interprofessionele Kamer der Bouwbedrijven van Zuid-West-Vlaanderen*, Kortrijk, s.d.
- Linssen, W., *Engineers in Belgium 1830-1865. Archaeology of a Profession*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KULeuven, 2013.
- Lombaerde, P. en M. Dussene (Red.), *Bouwen is leven, leven is bouwen: jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf*, Brussel, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, 1996.
- Martiny, V., 'La Société Centrale d'Architecture de Belgique depuis sa fondation (1872-1972)', *Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine*, 17, 1972, 5-138.
- Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, *De Bouwnijverheid. Studies uitgegeven ter gelegenheid van de 20ste verjaardag*, Brussel, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, 1966.
- Raymaekers, P., *Makers van een nieuwe wereld. De socioprofessionele geschiedenis van ingenieurs in België 1850-1914*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KULeuven, 2013.
- Röttger, R., 'Capitol and Capital. Het 'moment Anspach' in de Brusselse urbanisatie en liberale politieke cultuur (1860-1880)', *Stadsgeschiedenis*, 1, 2006, 27-50.
- Six, C. en B. Van Der Hertten, 'Het voormalige Ministerie van Openbare Werken (1837-1990)', in G. Vanthemsche en P. Van Eeckhout, *Bronnen voor de studie van*

- het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw*, Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2009, 473-481.
- Vandendorpe, A., *Steen op Steen, 1947-1997. 50 jaar Kamer van het Bouwbedrijf Brugge*, Brugge, 1997.
- Van De Voorde, S., *Bouwen in beton in België. Samenspel van kennis, innovatie en experiment*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Ugent, 2011.
- Van De Voorde, S., I. Bertels en I. Wouters, *Post-war building materials in housing in Brussels 1945-1975*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2015.
- Van Loo, A. (Red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2003.
- Veestraeten, J., *Steen voor steen. Bouwen voor morgen. Confederatie Bouw Oost-Vlaanderen na 1945*, Confederatie Bouw Oost-Vlaanderen, Lannoo, 2012.
- Venstermans, J., 'De aannemer en zijn beroepsorganisatie', in Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, *De Bouwnijverheid. Studies uitgegeven ter gelegenheid van de 20ste verjaardag*, Brussel, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, 1966, 27-86.
- Venstermans, J., *Tachtig jaar beroepsorganisatie van het bouwbedrijf te Antwerpen, 1874-1954*, Antwerpen, Syndicale Kamer der Bouwnijverheid, 1954.
- Verpoest, L., *Architectuuronderwijs in België, 1830-1890. Aspecten van de institutionele geschiedenis*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Kuleuven, 1984.
- Willem, K., *Historische analyse van een architectuurtijdschrift KMBA. Maandblad van de Koninklijke Maatschappij Der Bouwmeesters van Antwerpen, 1930-1938*, onuitgegeven thesis, KULeuven, 1986.